

ТВОРЧИСТЬ Г.СКОВОРОДИ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ XIX-XX СТ.

Т.С.Шевчук

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статті представлена парадигма историко-літературних оцінок творчості Г.Сковороди XIX-XX вв. Показано, що творчество мислителя, обозначенное в разное время такими полярними определениями, как схоластика, сектантство, мистика, просветительство, барокко, предромантизм и апокрифическая апокалиптика, органично сочетает указанные дефиниции.

The author highlights a paradigm of historical and literary judgements as to G.Skovoroda's works, that contains such opposing definitions as scholasticism, sectarianism, mysticism, enlightenment, baroque, preromanticism and apocryphal studies, the features of which, in the author's opinion, are organically integrated in the prominent thinker's works.

Питання про стиль художньої мови Г.Сковороди та його відношення до певних філософських кіл з самого початку було предметом численних дискусій учених. Творчість мислителя почергово оцінювалась як художній спадок *схоластики* (В.Крестовський, Г.Данилевський), *селянського сектантства* (О.Новицький, В.Бонч-Бруєвич), *релігійної містики* (В.Ерн, Д.Чижевський), *просвітництва* (Е.Вінтер, Н.Корж, А.Ніженець, М.Петров, Ф.Поліщук, П.Попов, І.Табачников, П.Тичина, В.Шинкарук), *бароко* (І.Івань, Б.Криса, О.Мишанич, Л.Софронова, Д.Тетерина, Л.Ушкалов, Д.Чижевський, О.Шукула), *передромантики* (Д.Чижевський, Е. фон Ерדман), *апокрифічної апокаліптики* (О.Сирцова), нерідко із категоричним запереченням позицій опонентів щодо приналежності художнього стилю Г.Сковороди до того чи іншого літературно-філософського напрямку.

Метою цієї розвідки є не чергове «перевідкриття» Г.Сковороди, а узагальнення існуючих думок з питання естетико-філософських поглядів і художнього стилю митця з виведенням цілісної картини його функціонування. Зображення єдності протилежних начал світоглядних орієнтирів Г.Сковороди та окреслення історичної обумовленості формування різновекторних уявлень про них становлять наукову новизну студії. Завдання дослідження передбачають використання підходу *pro et contra* при аналізі причин формування тих чи тих критичних уявлень про особливості естетико-філософського модусу художнього дискурсу мислителя, адже синтетичне відтворення художньо-стильових та ідейних традицій античної й візантійської літератури, бароко, просвітництва з передчуванням передромантичних, символістських і екзистенціальних естетичних пошуків є значним досягненням і геніальним прозрінням Г.Сковороди, «останнього з могикан» староукраїнської культури.

Сковорода як представник схоластичного спадку XVIII ст. Оцінка літературної спадщини Г.Сковороди як «схоластичної ерунди» та «семінарської мертвечини» з'явилася в передовому російському журналі «Русское Слово» (1861, № 7, 8) у двох рецензіях російського письменника й літературного критика В.Крестовського на вихід першого зібрання праць українського мислителя 1861 року (друкарня І.Т.Лисенкова, Санкт-Петербург). Критик порівняв філософа з персонажем гоголівської повісті «Вій» Хомою Брутом та з нищівною критикою обрушився на стиль творів Г.Сковороди. При цьому В.Крестовський простосердечно констатував, що не знайомий з біографією Г.Сковороди, продемонструвавши з історією питання дилетантський рівень висвітлення проблеми.

У праці відомого харківського культурного діяча й романіста XIX ст. Г.Данилевського «Сковорода, украинский деятель XVIII века», опублікованій невдовзі у південноросійському журналі «Основа» (1862, № 8, 9) під псевдонімом Орест Халявський та передрукованій окремо як частина роботи «Українська старовина. Матеріали для історії української літератури і народної освіти» (1866), з'явився стриманий і науково зважений аналіз життя й творчості мислителя. У питанні про значення постаті Г.Сковороди Г.Данилевський високо оцінив життєвий духовний подвиг мислителя, але його «духовные умствования» дослідник вважав такими, що не мають для сучасності рівно ніякого значення. «Онъ писалъ тяжело, темнымъ и страннымъ языкомъ о предметахъ отвлеченныхъ, туманныхъ, способныхъ заинтересовать кругъ слишкомъ ограниченный, почти незамѣтный», – таким був висновок Г.Данилевського (1, 74).

Критичну оцінку художньо-стильовим особливостям поезії та прози Г.Сковороди виніс І.Франко у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910). Віддавши належне доробку Г.Сковороди як явищу української літератури, відзначивши перехідний характер його творчості, він невисоко оцінив художню вартість віршів філософа-поета, а стиль його поетичної мови визначив як «кучерявий» і «тьмянний».

Підставою для таких тверджень за доби розквіту критичного реалізму в літературі та позитивістського

мислення у філософській думці була і столітня дистанція в естетичному сприйнятті реципієнтами фігуративного дискурсу автора, й високий рівень його вченості, адже він був носієм класичної київської духовної освіти. Остання вже у XVIII ст. де в чому поступалася світському вихованню, а в XIX ст., коли, власне, розпочалося наукове студіювання творчості Г.Сковороди, вона видавалася анахронічною. Якщо відкинути негативний відтінок визначення «схоластики», що прищепили їй представники нового раціонального руху, й підходити до його розуміння в початковому сенсі як застосування класичних філософських понять та прийомів мислення до тлумачення християнсько-церковного вчення, започаткованого візантійськими книжниками, то не важко переконатися, що Г.Сковорода справді є представником схоластичного (читай: високого богословсько-філософського) культурно-освітнього спадку XVIII ст. Поверхове читання орієнтованих на рецепцію Біблії творів Г.Сковороди, написаних *lingua mixta* – сумішно церковнослов'янських, русизмів та українських, у необізнаного читача дійсно може скластися враження письма, перенасиченого проблематикою та лексикою раціоналістичної схоластики, що вийшла з-під пера дивакуватого київського вченого з повістей М.Гоголя.

Сковорода-сектант. Видання праць Г.Сковороди 1912 року майже ніколи не фігурує як джерело посилань у серйозних наукових дослідженнях XX та XXI ст., на відміну від ранішніх видань 1894 та 1861 років. Причиною є не бібліографічна рідкість книг того тиражу, а неадекватний коментар В.Бонч-Бруєвича, видавця зібрання праць мислителя у 1912 році. З дозволу академіка Д.Багалія та Харківського Історико-Філологічного Товариства він здійснив перевидання творів Г.Сковороди 1894 року, доповнивши його новознайденими на ту пору матеріалами. Великим «сюрпризом» для харків'ян стала серія цього видання – «Матеріали кь історіи и изученію русскаго сектантства і старообрядчества», що безапеляційно навішала на творчість Г.Сковороди ярлик православного сектанта. У вступній статті та коментарях В.Бонч-Бруєвич не тільки стверджував про близькість та спільність, навіть в окремих випадках «повну тотожність» учення Г.Сковороди з поглядами російських ізраїльтян, але й висловив непохитну переконаність у тому, що мислитель був чи не головним теоретиком російських «духовних християн», талановито виклавши у своїх писаннях те, про що йшлося на зборах таємних общин, доповнивши й розгорнувши це вчення, сприяючи в такий спосіб подальшому розвитку думки «носіїв народної релігійно-суспільної творчості» (2, 8).

Паралелі зіставного характеру, які проводив В.Бонч-Бруєвич, переконаний у генетичному характері зв'язку релігійно-філософських поглядів Г.Сковороди з російськими духовними християнами, не мають наукового характеру. В коментарях до творів видавець знаходив зашифровані паролі духоборів у цитаті з Давіда героя діалогу «Асхань», спільні моменти в міркуваннях про людину Г.Сковороди та представників *новітньої* (!) гілки російського Ізраїлю «Початок століття», часто прив'язував несумісні поняття (поклик Духа у Сковороди / відомість духами у сектантів).

Відомий російський філософ початку XX ст. В.Ерн, не будучи знайомим із виданням В.Бонч-Бруєвича, хоча й звернув увагу на заперечення Г.Сковородою будь-яких проявів сектантства, все ж таки зауважив, що у Г.Сковороди інколи відчувається якщо не сектант, то «*потенціал сектанта*», адже «Петрою» останнього було не «об'єктивне каміння Церкви», а суб'єктивний принцип відокремлено-індивідуального духовного життя. Вважаємо, що дослідження на *типологічному* рівні зв'язку релігійно-філософських поглядів Г.Сковороди з ученням російських «духовних християн» у питаннях алегоричного тлумачення Біблії, існування видимої та невидимої натури, заперечення складної церковної обрядовості, близькості до народної традиції, зокрема пісенній, є одним з перспективних напрямків сковородинознавства, що вже отримав розвиток в окремих дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених (Д.Дудко, В.Малахів, V.Бууниак).

Сковорода як релігійний містик. Традиційно вважають, що думку про містичні джерела філософії Г.Сковороди вперше висунув Д.Чижевський у праці «Філософія Г.С.Сковороди» (1934), розвинувши її в дослідженні «Сковородинська інтерпретація Біблії у світлі святоотцівської та містичної традиції» (1935) й у своїй останній студії «Сковорода: поет, мислитель, містик» (1974). Між тим, про містичні елементи світогляду Г.Сковороди писали Д.Багалій, І.Срезневський та В.Ерн. У трактуванні дослідників категорія «містичного» постає майже тотожною поняттям метафізичного, релігійного й не містить свого вузького семантичного навантаження.

Думку про містичне походження естетико-філософських поглядів Г.Сковороди спростовує академік НАН України М.Попович у монографії «Григорій Сковорода: філософія свободи» (2007). Вчений вважає, що відсутність прямих висловлювань Г.Сковороди про *містичний* шлях богопізнання, вказівок на безпосереднє спілкування з вищими (чи нижчими) силами, що відбувається поза розумом та раціональністю, екстатичних станів, трансу, віщування й магічних дій свідчить про відсутність містики як такої. Опосередкований зв'язок з містичними течіями, на думку М.Поповича, допустимий лише на рівні ставлення Г.Сковороди до віри як «прямого і некритичного прийняття певних тверджень про всесвіт» у контексті загального прийняття всієї християнської догматичної віри разом з її певними містичними

елементами в дусі неоплатонізму (3, 232).

Розвідки вітчизняних дослідників останніх десятиліть В.Білодіда «Сковорода – містик і сотеріолог» (2003), І.Валявко «Джерела містичного світогляду Григорія Сковороди: спроба наукової ретроспективи» (2003), С.Бондар «Езотерична нумерологія й есхатологія Г.Сковороди» (2003), кандидатська дисертація Т.Грибкова «Німецька містика і Григорій Сковорода у європейській ірраціоналістичній традиції» (2006) свідчать про необхідність подальших ґрунтовних розвідок у напрямку уточнення містичного підґрунтя філософської доктрини Г.Сковороди, зокрема, виявлення типологічно близьких його світоглядним установкам представників європейського містицизму; проведення порівняльного аналізу *літературних* форм містичних доктрин.

Сковорода-просвітитель. Спостереження щодо просвітницьких умонастроїв Г.Сковороди з'явилися ще наприкінці ХІХ ст. Неприйняття філософом канонічності церковних обрядів і буквального тлумачення Біблії, ідея переваги духовного розвитку над матеріальним, морального самовдосконалення, що пронизує його творчість, поступово втягували його в межі актуальних на той час ідей «революційного демократизму».

Погляд на Г.Сковороду як на просвітителя й виразника революційної демократії селянського типу утвердився за радянських часів у зв'язку з прагненням дослідників ввести його у спектр «правильних» письменників, твори яких відповідали головним критеріям марксистсько-ленінської моралі. Таким було завдання епохи, й недотримання її вимог могло б зупинити взагалі студіювання художнього доробку того чи того митця, не кажучи вже про перевидання його творів, розшифровку автографів, архівних матеріалів тощо. Тому в окресленні соціальної позиції Г.Сковороди закріпилися характеристики «виразник ідей гуманізму та селянського просвітництва» (В.Шинкарук); що «обирає твердо і непохитно місце з народом-трудівником» (А.Ніженець); «виразник наболілої ненависті селян» (І.Табачников); «мислитель-гуманіст, демократ, просвітитель» (Н.Корж); «селянський демократ і просвітитель», палке викривальне слово котрого «осуджувало феодально-кріпосницьке суспільство з його сваволею поміщиків і чиновників, офіційною релігією і церквою» (Ф.Поліщук).

Вважаємо, що радянським ученим не так уже й важко було знайти спільні риси з маніфестаційною програмою Просвітництва у багатовимірній площині естетико-філософського підґрунтя творчості Г.Сковороди. Головною вадою дослідників тих років у доведенні своїх поглядів було заперечення або замовчування інших, суттєвіших рис художньо-стильової палітри творчості філософа. Решта естетико-філософських пошуків мислителя оцінювалася як прояв «історичної обмеженості, суперечливості поглядів, консервативних рис світогляду» (Ф.Поліщук), «теологічна форма протесту» (І.Табачников) якого виявляла обмеженість і політичну неорганізованість селян. Альтернативна думка Д.Чижевського про Г.Сковороду як яскравого виразника українського бароко була недоступною радянському досліднику.

На початку ХХІ ст. не слід впадати в іншу крайність і вести мову виключно про барокові форми художнього стилю Г.Сковороди, хоча перспективи їх подальшого студіювання закономірно провокують зміщення акцентів. Зіставний аналіз естетико-філософських поглядів мислителя з маніфестаційною програмою Просвітництва дозволяє окреслити деякі спільні риси в їх художньому осмисленні, що опосередковано підтверджують і спостереження дослідників останніх років. На нашу думку, програма європейського Просвітництва та естетико-філософські переконання Г.Сковороди перетинаються в такій принциповій позиції, як *концепція людини*, й лише окремими гранями співвідносяться з маніфестаційними для Просвітництва питаннями *сили розуму й мистецтва; релігійного та соціального критицизму, природи*.

Сковорода – співець бароко. Програмно-метафізичний фундамент творчості Г.Сковороди заклали літературні традиції українського бароко. Звернення до типових жанрових барокових форм (од, енкомій, генетліаконів, епіграм) із вкладанням у них нового змісту (безпосередності викладення, щирості, простоти, а на рівні мови – широке вживання українізмів) супроводжувалося використанням виразної барокової образності й художніх прийомів (стилістичні фігури, тропи, порівняння, контраст). В етикетній поезії філософа *антропогенні образи* відрізняються невеликим відсотком узагальнюючого начала, адже в більшості його присвят відсутні перебільшення й актуалізуються індивідуальні риси характерів: «*ruet ingeniose Basili*» (обдарований хлопче Василій), «*alme parens*» (отче-добродію) тощо. В інших ліричних і прозових творах, пов'язаних з відображенням ідеалу людини, домінує протиставлення людина вічна/ труп (мертвець) у контексті константної в літературі проблеми життя-смерті, вирішення якої розгортається в площині духовного спасіння.

Загальним місцем барокової епістемі та спадщини Г.Сковороди стала об'єктивізація досвіду через використання образів тваринного й рослинного світу як символічного означення певних понять, ситуацій, значень у контексті їх відповідності. В творчості мислителя *зооморфні та орнітальні образи* широко представлені в типовій бароковій антиномічній конотації: орли (соколи)/ жаби, олені/ вовки, голубиця/

звір, вовк/ ягня. Характерними для нього стали й зіставлення з образами міфолого-фантастичного та екзотичного походження (дракон, скорпіон, змії, кит, верблюд, лев, мавпа, дельфін тощо). *Вегетативна система образів* у художньому доробку Г.Сковороди (виноград, зерно, квіти, плоди, горіх, терен тощо) в дусі барокового універсалізму має виразний концептуальний характер через низку значень, що продукує їх семантичне поле.

Спектр *астральних образів* (сонце, місяць, зорі) представлений у традиційній для символічного барокового мислення вертикальній системі просторово-часових координат: смерть/безсмертя; темрява/ світло; «мір прескверный»/ «невечерна заря»; «земляные места» («прах, навоз, глина»)/ гора; бруд/ небесні поля; болота, мертві озера, гнилі низовини/ простір чистих небес тощо з концептуальною установою на пошуки розуміння краси духовного світу, що розгортається в площині осягнення смислових опозицій тайне/ явне, «телесное»/ «небесное»; плоті як праху, смерті, тьмі, одягу і гнилі/ величі духу.

Так, парадигма послідовного створення й розвитку барокового естетичного дискурсу в творчості Г.Сковороди розгортається через використання типових для цього напрямку жанрів, репрезентацію драматизованого відчуття єдності/пошуку індивіда й абсолюту та активне оперування найтипівішими бароковими концептами (вертоград, фонтан, маска, театр, лабіринт, смерть). Водночас бароковий образно-тематичний ареал використовувався Г.Сковородою і для означення понять, що перебували поза межами цієї художньої епістеми. Мислитель завжди був більший за будь-які межі й виходив поза традиційні барокові жанрові установки у створенні віршів *особистої* («Не поїду в город багатий»), *пейзажної* («Ах поля, поля зелені...»), «Ой ты, птичко жолтобоко...») та *філософської* (Щастіє, гдѣ ты живеш?...), «Кто сердцем чист и душою...», «О дражайшее жизни время...») «світської» медитативної лірики з відтворенням нетипових для «високого» стилю доби віршованих розмірів, звернення до яких розгорталося у площині новітніх художніх пошуків.

Сковорода-передромантик. Питання про народні витoki художньої творчості Г.Сковороди було порушено ще наприкінці XIX ст. у працях Д.Багалія, М.Возняка, Д.Чижевського, І.Іваньо, М.Сиваченка, М.Грицяя. Першою узагальнюючою розвідкою в означеному річизі стала монографія О.Мишанича «Григорій Сковорода і українська народна творчість» (1976), а серед досліджень останніх десятиліть – публікації М.Ласло-Куцюк, І.Захари, К.Шудрі, М.Скринника, Л.Федорчук та ін. Аналіз функціонування у діалогах Г.Сковороди таких фольклорних жанрів, як казка, пісня, приказка; ритмічний розбір окремих віршів, наближених до народного тонічного вірша та характеристика фольклорної образної системи творів дозволяють дослідникам вести мову про народну творчість як глибинне джерело формування світогляду поета.

Як відомо, на певному етапі розвитку загальноєвропейської естетичної думки багатовікова зацікавленість античною міфологією та культурою сприяла пошуку «власної античності» на національних літературних теренах, що обумовило звернення до фольклору й стимулювало процес національної ідентифікації. Так, «невловимий» Г.Сковорода майстерно лавірує між відображенням оптимістичної просвітницької настанови на розвиток людської особистості, пошук шляхів досягнення щастя, критику церкви та сучасного йому соціального устрою; передає страх і відчай людини перед мінливим світом у межах барокової архітектоники творів; і водночас не цурається простої, народної мови, національної фольклорної мудрості, художньої образності й відповідних поетичних розмірів. Поєднання музичного і поетичного начал у ліриці мислителя органічно пов'язане і з народною національною традицією виконання пісень, і з принципом античного синкретизму як первісним злиттям різних видів культурної творчості, зокрема поезії, музики й танку.

Так, передромантичною складовою «коктейлю» естетичних традицій художньої творчості Г.Сковороди стало звернення до народного тонічного вірша (чотиристопного хорею) та фольклорних мотивів у байках і діалогах (казки, пісні, прислів'я), створення міфопоетичної моделі світу в межах християнської моралі. Остання деталь та епізодичний характер народнопоетичного начала в ліриці Г.Сковороди унеможливають повноцінне віднесення його спадщини до передромантичного напрямку. Незважаючи на інтеграцію поетичних здобутків народної творчості в художній доробок мислителя, він не вписується органічно в цей культурний рух через перевагу «елітарного світогляду» (Вал.Шевчук), обумовленого домінантним впливом барокових традицій його освіти.

Сковорода-апокрифотворець. Як відомо, стародавні релігійні тексти патристичної літератури становили фундамент філософської екзегези Г.Сковороди. Його «вчителями» стали представники містичної (платонічної) теології Климент Олександрійський, Оріген, Григорій Нисський, Василій Великий, Іоанн Златоуст, Августин та ін., патерики котрих побудовані на принципах емблематично-символічної текстуалізації сокровеного. О.Сирцова, авторка ґрунтовної монографії «Апокрифічна апокаліптика: Філософська екзегеза і текстологія» (2000), небезпідставно кваліфікує творчість

Г.Сковорода як варіант філософського апокрифотворення в питаннях феноменології зла/добра, раю/пекла, сокровенного в Суцному як онтологічної основи реальності, тлінного/вічного.

Особливості філософської екзегези Г.Сковородою дійсно розвиваються в площині наслідування ідей старогрецьких отців церкви. Водночас багатопланова спадщина мислителя та його творчі пошуки не обмежуються вузькотеологічною проблематикою, виходячи на рівень художнього доробку загальнолюдської вартості й значення, фундамент якої заклали неперехідні цінності античної літератури. Антропоцентрична проблематика філософсько-естетичних ідей Г.Сковорода актуалізована інвестиціями з греко-римської культури, акумульованих у принципі *пізнай себе* (γνῶθι σεαυτον/ *nosce te ipsum*) та здобутків патристичної гностичної традиції, відображених у розумінні Біблії як системи алегорично-символістських образів (Іустин), констатації близькості поглядів язичницьких і християнських боговидців та різночитань символіко-ієрогліфічного письма (Климент Олександрійський); трактуванні онтологічного модусу натури видимої/невидимої (Ориген), людини як мікрокосму (Немесій, Григорій Нисський), що дозволяють дослідникам з'ясувати численні релігійні, космологічні, містичні, біблійні, історіософські, культурологічні пласти. В ученні Г.Сковорода вони зводяться до модифікацій єдиної генеральної ідеї – шляхів пізнання невидимої божественної натури, внутрішніх законів буття через осягнення людиною своєї внутрішньої суті, природа якої надіндивідуальна й космічна.

Отже, дослідники творчості Г.Сковорода мали рацію навіть у найрізкіших висловлюваннях щодо його світоглядних орієнтирів, оскільки в них органічно поєднано *схоластичний* культурно-філософський інструментарій; *богошукальні мотиви* із проєкціями на типологічну подібність з містичними та сектантськими ідеями XVIII ст.; слідування традиційним бароковим художнім формам, увиразнених у жанрових панегіричних модифікаціях та стилістичних прийомах *symbola, hieroglyphica, emblemata; просвітительський гуманізм*, моралізаторство та ідеї (само)виховання; фольклорні мотиви й увага до внутрішнього світу особистості, що формують підвалини *передромантичного* художнього світовідчуття. З'ясування специфічних ознак «сковородинівської норми» того чи того художньо-стилістичного напрямку становить перспективність дослідження в межах означеної теми.

1. Данилевський Г.П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Данилевский Григорий Петрович. – Харьков, 1866.
2. Бонч-Бруевич В.Д. Заметка отъ редакціи // Сковорода Г.С. Собрания сочинений / С биографией Г.С.Сковороды М.И.Ковалинского, с заметками и примеч. В.Д.Бонч-Бруевича. – Т.1. – СПб., 1912. – С.V-IX.
3. Попович М. Григорій Сковорода: Філософія свободи. – К., 2007.